

О АРХИТЕКТУРИ ЦРКВЕ СВ. АРХАНЂЕЛА МИХАИЛА И ГАВРИЛА У НИШУ (МАЛИ САБОРНИ ХРАМ)

У порти велике нишке Саборне цркве, југозападно од Епархијског дома, смештен је храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила. (сл.1) Житељима Ниша, ова црква је познатија као мали или стари Саборни храм, с обзиром на то да је, од свог настанка, средином друге деценије XIX века, па све до освећења храма Силаска Светог Духа на апостоле, 1878. године, црква Св. Арханђела била седиште Нишке епископије.¹

Скроман и ненаметљив изглед овог храма, заварао је многе раније истраживаче, који дуго нису успели да препознају његову суштинску вредност, па је црква Св. Арханђела у Нишу проглашена за културно добро тек 1986. године.² О архитектури малог нишког Саборног храма, најисцрпније је писао Петар В. Гагулић, који је сакупио и прибележио драгоцене чињенице важне за праћење његовог развоја и континуитета.³ Међутим, међу каснијим историографима, појавиле су се извесне несугласице везане за датовање и развојне етапе старог Саборног храма.⁴ С тим у вези, овај рад има за циљ да разјасни такве врсте нејасноћа, али и да, у складу са савременим проучавањима, укаже на место и улогу нишке цркве Св. Арханђела у сакралном градитељству Балкана.

Неупадљива архитектонска композиција у екстеријеру, логична је последица материјалне оскудице и бескомпромисних градитељских услова који су освајачи наметали и будно контролисали. Наиме, градња храма Св. Арханђела у Нишу, отпочета је у време када је још увек моћна

¹ П. В. Гагулић, *Мали нишки Саборни храм са летописом*, Прокупље 1961, 9.

² Б. Андрејевић, *Споменици Ниша*, Београд 1996, 115.

³ П. В. Гагулић, *нав. дело*; Исти, *Нишка православна црквена општина*, Ниш 1978. О П. В. Гагулићу као историографу в: М. Ракоција, *Петар В. Гагулић као истраживач српских старина*, Гласник ДКС 21, Београд 1997, 179-180; Енциклопедија Ниша, *Историја*, Ниш 1995, 55.

⁴ Б. Несторовић, *Преглед споменика архитектуре у Србији у XIX веку*, Саопштења, X, Београд 1974, 149; *Историја Ниша*, Ниш 1987, 141,260; Б. Дељанин, М. Вељковић, *Мали Саборни храм у Нишу*, Гласник ДКС 19, Београд 1995, 189; Б. Андрејевић, *нав. дело*, нав. стр; М. Ракоција, *Културна ризница Ниша*, Ниш 2002, 89-90.

Sl. 1. Храм Св. Арханђела Михаила и Гаврила у Нишу, поглед са северозапада
Fig. 1. Church of Holy Archangels Michael and Gabriel in Niš, the northwestern view

Отоманска империја контролисала просторе Јужне и Југоисточне Србије. Строгим нормама о подизању хришћанских светилишта, турске власти су онемогућавале хришћанском живљу да подиже цркве које би својим урбанистичким значајем, архитектонском обрадом и висином парирале џамијама.

Црква Св. Арханђела, је прва црква коју је Ниш добио пошто је готово читавих стотину година био без иједног хришћанског храма.⁵ Наиме, 1737. године, велики везир Јеген Мехмед паша, наредио је да се због учествовања Нишлија у аустријско-турком рату на страни противника, изврши језива одмазда над хришћанским живљем, а црква Св. Николе, једини преостали храм у Нишу, претворена је у Фетије џамију (победничка).⁶ Повољна прилика за подизање хришћанског светилишта у Нишу, указала се тек почетком XIX века. Митрополит нишки Макарије II, водио је мудру политику одржавајући добре и присне везе са нишким везиром Хуршид пашом.⁷ Да би осигурао покорност верника у атмосфери опште узнемирености национално ослободилачким покретима који су допирали из Шумадије, Хуршид паша је дозволио подизање цркве, под условом да грађевина буде изузетно неупадљива.⁸ Хришћанима је било изузетно важно да после толико много времена подигну просторију за богослужење, па су морали пристати на захтеве турских власти. Темљи цркве Св. Арханђела су стога били укопани скоро 2,5 метра испод површине терена, тако да је безмало раван кров допирао до висине нивоа улице. Око целе грађевине, која је била уобличена као компактна правоугаона дворана, на удаљености од једног метра, подигнут је био висок масивни зид. Светлости у храму

⁵ Исти, *Нишка православна црквена општина*, Ниш 1978, 8,9.

⁶ Ј. Хаџи-Василевић, *Тевтери Нишке митрополије*, Зборник СНД, Скопље 1936, 40-51.

⁷ П. В. Гагулић, *Мали нишки...*, 4.

⁸ Исто, 5.

Sl. 2. Икона Сабор Св. Архангела, са записом о времену подизања храма
 Fig. 2. The icon „Synaxis of Holy Archangels“, containing the note on the Church construction date

готово да није ни било, јер је отворено свега неколико изузетно малих прозора.⁹ Прелиминарна археолошка истраживања показују велики степен вероватноће да је Мали нишки саборни храм подигнут на старијем култном месту.¹⁰

Писмени трагови не постоје, али се са доста сигурности утврђује да је храм Св. Арханђела у Нишу подигнут око 1814. године. Наиме, на икони Сабор Св. Архангела, на свитку, сачуван је оригиналан запис, у коме се наводи да је црква подигнута за време митрополита нишког господина Макарија (који је столовао до 1814. године) и да су за иконостас цркве послате иконе из Манастира Хиландара.¹¹ (сл.2) Икона је сигнирана и врло јасно се ишчитава година 1815. Може се, дакле, скоро сасвим сигурно закључити да је грађевина била подигнута у ово време. Година 1819., која се неретко помиње у ранијој историографији као време подизања храма, последица је погрешне интерпретације записа Феликса Каница.¹² Међутим, на страници Служавника, који је припадао нишком свештенику Јовану Поповићу, записан је мало познат податак да је овај првобитни храм Св. Арханђела изгорео приликом једног пожара.¹³ На унутрашњој

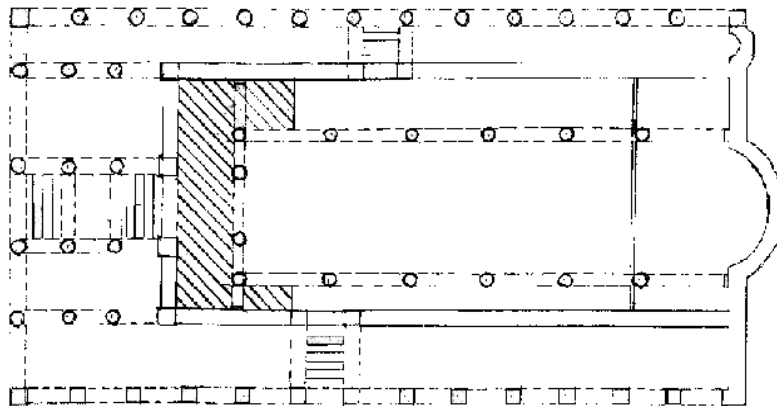
⁹ П. В. Гагулић, *Нишка православна...*, 9; Исти, *Мали нишки...*, 7.

¹⁰ Б. Дељанин, М. Вељковић, *нав. дело*, нав. стр.

¹¹ П. В. Гагулић, *нав. дело*, 5, 64.

¹² Годину 1819., Феликс Каниц наводи као годину када је освештан храм Св. Арханђела у Нишу па је стога, у досадашњој историографији владало мишљење да је тада и подигнута првобитна црква. Ф. Каниц, *Србија-земља и становништво* II, Београд 1985, 164.

¹³ *Исто*, 5-6.

Sl. 3. Основа храма Св. Арханђела Михаила и Гаврила у Нишу
 Fig. 3. The base of the Church of Holy Archangels Michael and Gabriel in Niš

страни часне трпезе, сачуван је запис који наводи да је црква обновљена и освећена 1819. године.¹⁴ На челу митрополије нишке тада је столовао способни и енергични епископ Мелентије, кога је Хусеин паша обесио на мосту на Нишави 1821. године због припремања устанка.¹⁵

Једренским миром, 1829. године, православним хришћанима који су живели под Турцима, додељена су извесна права, пре свега слобода трговине и вероисповести. Спроведене реформе условиле су велики прилив становништва у градове, па је мала црква убрзо постала претесна да опслужује нарасли број верника. С тим у вези, нишки митрополит Григорије је, разуме се уз дозволу турских власти, обновио и проширио храм Св. Михаила и Гаврила.¹⁶ Црква је тада попримила данашњи изглед, са отвореним тремовима. Тада су пробијени нови прозори који су унели више светлости у унутрашњост цркве, кровна конструкција је продужена и проширена и над тремовима, а зид око грађевине је срушен.

Мали саборни храм у Нишу сазидан је од мешовите конструкције. Зидови су грађени у комбинацији ћерпича и локалног ломљеног камена, који су потом и споља и изнутра омалтерисани мешавином земље и плеве. Луци, сводови и таванице су рађени у дрвету, а кровни покривач је изведен ћерамидом.¹⁷

Основу храма чини пространа тробродна базилика, која је са северне, западне и јужне стране оперважена аркадним тремовима. (сл.3) Базиликални план је у доба борби за ослобођење, одговарао црквеној

¹⁴ Исто, 7; Ст. Димитријевић, *Споменица нишке Саборне цркве*, Ниш 1894, 12.

¹⁵ П. В. Гагулић, *нав. дело*, 8.

¹⁶ Исто, 9; Исти, *Нишка православна...*, 11.

¹⁷ П. В. Гагулић, *Мали...*, 14.

организацији јер се радило о типу грађевине који је могао да прими много верника, а који се подизао брзо, једноставно и без много новца. Споља гледано, грађевином доминира затвореност и компактност структуре. Масивност укопаног кубуса, донекле је ублажена тремовима. Широке полукружне аркаде, постављене су на снажне ступце и ниски сокл. Северну и јужну аркаду носи четрнаест стубаца, а западну осам. Целокупна структура је подведена под тросливни кров.

У осовини главног брода се налази главна апсида, изнутра полукружна, а споља **тринаестострана**. (сл. 4) Странице апсиде су декорисане плитким пиластрима повезаних низом слепих аркадица, карактеристичним елементима византијске декорације. Апсида

Sl. 4. Главна апсида
Fig. 4. The principal apsis

је засведена полукалотом, а споља је покривена доста плитким конусним кровом. Северни трем се, на истоку, такође завршава апсидом нешто мањих димензија, изнутра полукружном а споља тространом.

Црква има улазе на западној, северној и јужној страни али је данас овај јужни ван функције. Главни улаз се налази на западној страни. Степеницама се силази у егзонартекс који је системом стубаца повезаних луковима подељен на пет бродова. Сви тремови, који опточавају тело грађевине, су покривени равним дрвеним таваницама. Степеницама, које се налазе у источном делу егзонартекса, силази се у главни простор храма. (сл.5) На западној страни наоса, четири стуба су аркадама спојена, како међусобно, тако и са првим паром подужне колонаде. Они формирају основу за галерију матренимон,¹⁸ која се простире у виду ћириличног слова П. (сл.6) Галерија се, ка наосу, отвара веома плитким, спљоштеним аркадама, које носе дрвени четвртасти стубци, постављени у осовинама доњих носача. Наос је двема масивним колонадама подељен на три брода. Средњи виши и шири од бочних, засведен је подужним полуобличастим сводом, а два бочна брода су покривена равним дрвеним таваницама. Висинска разлика бродова је споља неуочљива због тога што је комплетан

¹⁸ Почетком XIX века, на територијама Југоисточне Србије, интензивно се граде цркве у којима се наставља са византијском литургијском праксом издвајања засебног дела храма предвиђеног за смештај жена у току богослужења.

Sl. 5. Егзонартекс
Fig. 5. Exonarthex

Sl. 6. Олтарски простор
Fig. 6. Sanctuary

корпус подведен под заједничку кровну конструкцију. На крову су, са северне и јужне стране, отворена по два прозорска отвора, а са западне само један већи.

Олтарски простор је од наоса издвојен раскошно изрезбареним иконостасом. Поред главне аписде, у олтару се још налазе и ниша за проскомидију, ђаконикон, као и ниша за прање руку и одвод вишка свете воде.(сл.7) У северном зиду олтара, отворена су врата, чиме је свештеницима олакшана комуникација између олтарског простора и епархијског дома. Позлаћени иконостас малог нишког Саборног храма радио је непознати, али веома вешти дуборезац. Мотиви декорације иконостаса понављају византијске мотиве лозица, акантусовог лишћа, јеленских рогова, животиња, цветних вртица, гирланди и вишеструких преплета трака, розета, серафима, херувима. (сл. 8, 9) Сви ови мотиви

Sl. 7. Царске двери
Fig. 7. Royal Gates

Sl. 8. Детаљ са иконостаса
Fig. 8. A detail of the iconostasis

Sl. 9. Престона икона Исуса Христа
Fig. 9. The throne icon of Jesus Christ

срећу се и на Хиландарским иконостасима, што сведочи да је чак и у ова тешка времена постојала жива уметничка размена и одашиљање утицаја са Свете Горе, стожера православног Хришћанства.¹⁹

Сакрално архитектонско наслеђе југоисточне Србије XIX века, једно је од мање проучених раздобља у историји српске архитектуре. Због

¹⁹ П. В. Гагулић, *нав. дело*, 19.

Sl. 10. Престона икона Богородице са Христом
Fig. 10. The throne icon of the Virgin Mary Eleousa

Sl. 11. Престона икона Св. Јована Крститеља
Fig. 11. The throne icon of St John the Baptist

недовољне истражености, сазнања о карактеристикама, вредностима и думетима ове архитектуре била су веома скромна. Неправедно упоређене са градитељским корпусом епохе просперитета, ове грађевине, које су, услед финансијске оскудице и константних опструкција завојевача, биле лишене архитектонских декоративних егзибиција, једнострано су и погрешно оцењене као уметнички неуспеле. Несумњиво је да се у ограниченим и спутаним градитељским условима не могу очекивати водеће идејне и уметничке појаве, али су управо овакве грађевине, преносећи у упрошћеном виду основне просторне и конструктивне концепције византијског градитељства, биле главни носиоци идеје трајања средњовековне архитектуре византијских духовних основа. Мали нишки саборни храм, својим конструктивним склопом, припада једном веома раширеном, специфичном изданку поствизантијске архитектуре, великој скупини грађевина које су подизане на широком простору Балкана, од Епира, Македоније, Јужне Србије и Бугарске. Елементи ове архитектуре уочавају се најпре у базиликалној просторној организацији, опточавању главног корпуса грађевине спољним тремовима, обликовању олтарских апсида и примени низа детаља секундарне декоративне пластике. Храм Св. Арханђела у Нишу јесте лишен сликовитости и упечатљивости, али не и саме суштине његовог постојања. Житељи Ниша начинили су мудар избор; жртвујући форму они су успели да врате у живот духовно

Sl. 12. Престона икона Благовештења
Fig. 12. The throne icon of the Annunciation

Sl. 13. Престона икона Св. Николе
Fig. 13. The throne icon of St Nicholas

средиште које ће и у најтежим временима чувати културни и национални идентитет Срба са овог подручја. Важност и значај овог верског средишта одсликавају и престоне иконе на иконостасу малог нишког Саборног храма. (сл. 10, 11, 12, 13) Поникле из руку светогорских мајстора, по формулама традиционалног византијског иконописа, престоне иконе у нишкој цркви Св. Арханђела сврставају се у најуспелија остварења раног XIX века, на простору југоисточне Србије.²⁰

²⁰ фотографије и цртеж основе: Мирослав Лазич

Tijana Borić

ON THE ARCHITECTURE OF THE CHURCH OF HOLY
ARCHANGELS MICHAEL AND GABRIEL
(Minor Cathedral in Niš)

The Church of Holy Archangels Michael and Gabriel in Niš, known as the Minor or the Old Cathedral of Niš, was constructed in the mid-1820s. It used to be the center of the Eparchy of Niš until 1878. The Church was being built in very difficult conditions of slavery under the Ottoman Empire, which reflected in its spatial-architectonic composition. However, the Minor Cathedral in Niš, regardless of its inconspicuousness, belongs conceptually to the group of ecclesiastical buildings constructed in the period of the 18th and the first half of the 19th century, by which the continuity of the Post Byzantine architecture was achieved.

The woodcut and architectonic composition of the iconostasis are made after the Mount Athos model. The throne icons, painted in 1815, were made according to the formulations of traditional Byzantine icon-painting, with the elements of the Baroque, and they are ranked among the most successful accomplishments of the early 19th century in the region of the southeast Serbia.